

Abraham in wonderland

Dames en heren, ik heb het toch even nagekeken. Zou Abraham Kuyper ooit hebben geschreven over Lewis Carroll's *Alice in Wonderland*, het boek waarnaar de in Friesland bedachte titel van mijn lezing verwijst? Nee, dat is niet het geval, maar toch is de keuze van deze titel zo gek nog niet. Want het had wel gekund: het boek verscheen in juli 1865 en heeft volgens een artikel in de *Wetenschappelijke Bladen* van 1879 'niet alleen de kinderen, die er hun eigenaardige afdwalingen van den geest in herkenden, vermaakt, maar ook aan den ontwikkelden lezer genoeg gegeven'. In 1887 werd het boek in het Nederlands vertaald en Kuypers kinderen zouden het gelezen kunnen hebben. Het werd hier bekend onder de titel *Alice's avonturen in wonderland*, een titel die sinds Walt Disney's animatiefilm over het boek uit 1951 definitief werd ingekort tot *Alice in Wonderland*.

Ook anderszins past de verwijzing naar dit boek bij Kuyper. De auteur Lewis Carroll was net als hij een predikant en werd net als Kuyper beroemd om andere redenen dan zijn vakkennis. Zijn kinderboek werd in Engeland even bekend als de Max Havelaar bij ons, en net als in Kuypers geval in het Nederlands, zijn diverse Engelse staande uitdrukkingen aan Carroll's werk zijn ontleend. En toeval of niet, In juli 1865, de maand waarin *Alice in Wonderland* verscheen, bleek dat Kuyper een omkeer in zijn denken doormaakt, zijn bekende bekering tot het calvinisme.

Zoals Alice een konijnenhol inkroop en terecht kwam in een wereld die op zijn kop stond, zo keerden bij Kuyper via zijn bekering de zaken geheel om. Met de Cheshire Cat in Carroll's kinderboek, zei ook Kuyper: "I'm not strange, weird, off, nor crazy, my reality is just different than yours."

Laten we die *different reality* als uitgangspunt nemen vanavond en die leggen naast onze werkelijkheid van 2020. Hoe moeten we Abraham Kuyper vandaag zien, aan deze universiteit, in deze samenleving? Ik wil het over drie onderwerpen hebben. Religie, gemeenschap en vrijheid. Op deze manier hoop ik de contouren van Kuypers samenlevingsvisie te schetsen, met haar perspectieven en beperkingen.

I Religie

Dan beginnen we bij de ommekeer in zijn leven die zich in 1865 begon af te tekenen. Als een modern opgeleide theoloog, geheel voorbereid op de eisen die een dynamische samenleving stelde aan zoiets ouds als het christendom en zoiets strams als een kerk, stond de jonge predikant Abraham Kuyper voor een enorme uitdaging. Wilde die kerk – zoals u weet een instituut waar vrijwel elke Nederlander mee verbonden was – wilde die kerk in een moderne samenleving nog relevant zijn, dan moet het roer radicaal om, daarover was ieder weldenkend mens het in zijn dagen wel eens. Maar hoe?

Grofweg kon het twee kanten op: de ene was dat het christendom de waarden van de samenleving moest aannemen. Zij moest zich dan een humane kracht betonen, die het streven versterkte naar medemenselijkheid, verheffing en moraal, vandaag zouden we zeggen: naar diversiteit en inclusiviteit. De consequentie van dit standpunt werd door Kuypers collega-predikant Allard Pierson getrokken – de man naar wie het museum en de bijzondere collecties naar de UvA zijn vernoemd. Pierson legde in 1865, het jaar van Kuypers ommekeer, zijn ambt als predikant neer en zei: de ‘godsdiens van de humaniteit’ diende zich niet langer in de kerk maar in de samenleving te verwerkelijken: ‘uw ziekehuis (...) uw doofstommeninrichting, uwe inrichting ter wering van bedelarij, uw zeemanshuis, uwe bloeiende scholen, ziedaar de ware tempelen der nieuwere samenleving’. De kerk moest als een oude huid worden afgeschud en achtergelaten.

Hoe kan de kerk relevant zijn? Kuyper gooide het roer om naar de andere kant. Hij wilde kerk niet begraven, maar herstellen. De kerk moest niet vervloeien in de samenleving, er moest juist een scherpe lijn rondom de kerk getrokken worden, het moest een keurbende worden, wilde ze als een soort accu met haar kracht die samenleving kunnen voeden. De kerk moest niet moderner worden, maar juist orthodoxer, geen appendix van de religie, maar het hart ervan. Haar boodschap moest de eer van God in het

oog houden - dat was Calvijn; maar ook het belang van de mens – dat was Kuyper. Zowel Pierson als Kuyper zochten naar gemeenschap, voor Pierson werd het de mensheid, voor Kuyper werd dat door zijn ommekeer vanaf 1865 steeds meer: allereerst God en daarom de mensheid. Zonder te wijzen op de centrale plaats die religie had in het denken en handelen van Kuyper, is hij niet goed te begrijpen.

Maar dat vergt vandaag wel enige toelichting. Religie is een gevoelig onderwerp in onze samenleving. Sinds een decennium hebben we het zelfs over religiestress, spanning rondom religie. In de laatste decennia van de vorige eeuw was de gedachte wijdverbreid dat de moderne samenleving zich van transcendente elementen als kerk en religie zou ontdoen – een versterkte herhaling van wat Pierson in de negentiende eeuw al had betoogd. Maar daar zijn we inmiddels van teruggekomen. Met name de opkomst van de islam in Europa heeft duidelijk gemaakt dat religie niet aan het verdwijnen is, integendeel. Maar daarnaast zijn er alleen in Nederland anno 2020 nog miljoenen landgenoten lid van een kerk. En van religie in zijn moderne, niet-institutionele vorm is onze samenleving net zo doortrokken als een kathedraal dat is van wierookgeur. Nieuwe religievormen nu even daargelaten, is de samenleving met het massale afscheid van de georganiseerde christelijke religie zo hard van stapel gelopen, dat er een vacuüm is ontstaan. Een vacuüm aan zingeving, die de

psychiaters een dikke boterham bezorgt, maar ook een leemte in de kennis. Eigenlijk weten we na twee generaties ontkerkelijking niet goed meer wat religie is en hoe het werkt.

Nu de islam gekomen is, blijkt het erg onhandig dat we die kennis en ervaring zo snel hebben weggedaan. Wie de recente documentaire van Felix Rottenberg over autochtonen en allochtonen in de Akbarstraat in Amsterdam heeft gezien, merkte die verlegenheid op. Er werd door geïnterviewden gesproken over etnische en culturele verschillen tussen de bevolkingsgroepen in die straat. Maar achter de multiculturele problematiek liggende religieuze verschillen werden niet benoemd. Men meed die of had er geen taal voor. En, om nog een voorbeeld te noemen, Paul Scheffer wees er in een terugblik op zijn bekende essay over het multiculturele drama uit 2000 op, dat hij destijds de rol van de religie had onderschat. We weten onvoldoende hoe belangrijk religie is in het leven van gelovigen en hoe het werkt. Ook de socioloog Ruud Koopmans wees op het belang van religie in het immigratiedebat. Hij onderstreepte dat we islam en fundamentalisme niet moet gelijkstellen, maar wat het verband tussen die twee dan wel is en wat die betekent voor de samenleving wil ons maar niet duidelijk worden. Kortom, wat betreft religie en haar rol in de samenleving is er sprake van onbekendheid en van onkunde. Het is lastig die leemte te vullen, omdat de islam als religie zo veel in het nieuws is – en meestal in

negatieve zin. Men is als niet-religieuze gauw klaar met religie als dat geweld, discriminatie en vervolging betekent.

In zo'n situatie zien we snel over het hoofd dat culturele verschillen waar we wel over spreken, wortelen in religieuze verschillen. Wij kijken liever weg of hopen stiekem op de secularisatie van de moslims en op hun omarming van westerse waarden. Wij zijn toch ook seculier geworden in de afgelopen decennia? Ze komen ons heus wel achterna. Reeds in de negentiende eeuw meende de islamkenner Snouck Hurgronje dat de islam eenmaal in aanraking gekomen met de westerse beschaving, de scherpe kantjes wel zou verliezen en zich zou aanpassen. Maar tot nu toe is dit allemaal valse hoop.

Kan de orthodoxe Kuyper hier helpen? Wat is religie bij hem? Als calvinist beleeft hij dat waar de mens ook staat, wat hij ook doet, waar hij ook de hand aan legt, in bedrijf, in geestesleven, in kunst en wetenschap, steeds staat hij in alles voor Gods aangezicht, *coram Deo*. Het hele leven is religie. Religie wordt door Kuyper cultureel vertaald als wereldbeschouwing, de vormgeving van de verhouding die de mens heeft met de wereld, zijn medemens en God. Met deze religieuze blik keek Kuyper ook naar de samenleving. Hij zag niet in de eerste plaats maatschappelijke klassen of etnische onderscheidingen, hij zag religieuze

overtuigingen en verschillen daarin die het doen en laten van burgers bepaalden en hun maatschappijvisie kleurden.

Hij draagt voor het huidige debat over Nederland immigratieland met zijn kijk op religie drie elementen aan. Ik geef ze ter overweging: ten eerste, religie is geen extraatje, iets dat gelovigen onderscheidt van seculieren, maar zonder welke alle mensen verder hetzelfde zijn. Volgens Kuiper heeft iedereen een wereldbeschouwing, leeft iedereen uit een vooronderstelling die religieus van aard is. De tegenstelling religieus versus niet-religieus is vals en vertroebelt het debat. Het hele idee dat een religie beperkend is, of een particuliere hobby, miskent de religieuze aard van elke wereldbeschouwing, ook de seculiere.

Kuiper tartte de liberalen van zijn dagen die meenden boven de religie te staan door ze liberalisten te noemen, geen liberalen, maar liberalisten, gelovigen in hun opvatting van vrijheid. Hij noemde hun openbare scholen 'sectescholen', en had het schertsend over de liberale catechismussen van Rousseau en Darwin. Laat de liberalen zich niet vergissen, herhaalde hij keer op keer, ze zijn net zo religieus als ieder ander. Religie is dus niet iets dat de islam hier brengt, of vroeger het christendom heeft gebracht, nee, het is intrinsiek aan het mens-zijn en dus aan onze samenleving.

Ten tweede: Kuyper verdedigde de juridische gelijkheid van elke religie. Die bestond in Nederland, maar betekende in zijn dagen in de praktijk vaak hoogstens het dulden van rooms-katholicisme en jodendom en het prevaleren van het liberale christendom van Pierson. Tegenwoordig betekent die gelijkheid dat religies elkaar met rust laten. Men viert de diversiteit, maar mijdt de discussie. Dat laatste deed Kuyper niet. Hij ging vaak en graag het publiek debat aan over religie. Dat was altijd een kritisch debat, maar zijn debatteren hield ook een erkenning in van de religieuze verscheidenheid. Met zijn beklemtoning van het bestaan en het recht van concurrerende levensbeschouwingen binnen één samenleving, was hij zijn tijd een eeuw vooruit.

Met Kuyper zou je dus vandaag zeggen: zet de inhoud van religies op de debatagenda. Wat betekent het voor de praktijk van politiek en samenleving dat de God van de christenen een verbond met mensen sluit en zich met mensen verzoent? Hoe komt het dat de islamitische wereld alleen autocratische leiders kent en het Westen juist niet? Zou dat iets met godsbeelden te maken kunnen hebben? We praten er liever niet over of ontwijken het debat door bij kritiek op standpunten van moslims ze te hulp te schieten en te zeggen dat deze niet met hun religie te maken hebben. De islam bestaat niet, is dan de dooddoener.

Dat debatteren deed Kuyper aanhoudend. Hij deed dit, en dat als derde element, omdat hij verwachtte dat ieder zijn religie ook in

het publieke domein zou willen realiseren. Dit is een problematische kant aan Kuyper. Hij verwachtte dat iedereen op dit punt net zo zou denken als hij. In het geval van de rooms-katholieken ging dat aardig op, maar waar dat niet zo bleek te zijn, ergerde hem dat. Hij verdedigde bijvoorbeeld de gelijkberechtiging van joden in ons land. Dat was in zijn tijd in zijn kring zeker geen vanzelfsprekendheid, Maar dan ergerde het hem dat de joden de hun geboden vrijheid niet gebruikten om hun jood-zijn uit te leven, bijvoorbeeld door *en masse* joods onderwijs te organiseren, zoals hij dat deed aan protestantse zijde. Als je jood bent, wees dan jood, hield hij hun voor, ik ben toch ook ten volle calvinist? Elke levensbeschouwing moest tot maatschappelijke groepsorganisatie leiden. Dat leidde ertoe dat in Nederland religie vooral in georganiseerde vorm bekend is: als een kerkgenootschap, een politieke partij, een school of een omroepvereniging. De onderstroom en het verzet tegen dit organiseren op levensbeschouwelijke grondslag heeft Kuyper niet op waarde geschat. En in onze tijd van individualisme past dit groepsdenken al helemaal niet meer. Hoewel, Roos van der Zwan toonde vorig jaar in haar Nijmeegse proefschrift aan, dat etnische diversiteit in de politiek van invloed is op zowel partij- als kandidaatvoorkeuren: hoe groter het aandeel kandidaten met een Turkse achtergrond er op de kandidatenlijst van een partij staan, hoe populairder de partij bij kiezers met een Turkse achtergrond.

Stemmen is niet nog steeds niet een zaak van louter individuele aard.

II Gemeenschap

Doordat religie in Nederland zo sterk georganiseerd is, hoor je erbij of je hoort er niet bij. Het lijkt een kwestie van lidmaatschap en de meeste Nederlanders hebben dat opgezegd. En dan is het over en uit. Maar er is enerzijds ook zoiets als ongeorganiseerde of los georganiseerde religie. En anderzijds is er een religie als de islam die geen lidmaatschap kent en op een ongedifferentieerde manier het hele leven omvat.

Kuyper heeft religie concreet, zichtbaar gemaakt. Voor de 19^e eeuw was het gebinte van de samenleving christelijk, alles wat mensen deden was in die religie gedrenkt. Wie in de negentiende eeuw ook zo bleef leven, werd ineens zichtbaar als christen, omdat liberalen een door hen neutraal genoemd publiek domein hadden geschapen. De school werd in die context een christelijke school. Deze ontwikkeling kon je als christen negatief beschouwen, maar volgens Kuyper was het een voordeel. Nu kon je articuleren wat christelijk was en wat niet, de secularisatie was een kans voor de christelijke religie om haar profiel te tonen.

Kuyper schiep concrete, zichtbare gemeenschappen. Met een romantische kijk is Kuyper wel een genie genoemd, lettend op wat

hij voor het gereformeerde volksdeel deed heet hij dan Abraham de Geweldige. Maar genieën zijn vaak eenlingen. Kuyper was bij wat hij deed echter sterk op zijn omgeving gericht. Hij werd niet als een eenzame Saulus ergens onderweg bekeerd, maar middenin de gemeenschap van zijn hervormde gemeente te Beesd. En hij sloot zich daarna niet afzijdig aan bij een groepje gelijk denkende gemeenteleden, maar schiep als een realist steeds nieuwe gemeenschappen: een bond van orthodoxe kerkenraden in de Hervormde Kerk, een antischoolwetverbond in de strijd voor vrij onderwijs, een antirevolutionaire partij in de politiek, een vrije kerk voor gereformeerden en ja, ook een Vrije Universiteit. Kuyper stichtte gemeenschap. De geschiedschrijver en hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad* Hendrik Algra heeft dat goed begrepen toen hij Kuypers activiteiten omschreef onder de boektitel *De weg naar het volk*.

Met twee kanttekeningen hierbij: Kuyper kon organiseren als geen ander en verbond hierbij de elite met de arbeiders, maar dat Kuyper alleen opkwam voor de kleine luyden is een misverstand. Zijn antirevolutionaire Kamerleden kwamen de eerst decennia allen uit de elite. Hij kwam op voor het orthodoxe christendom, voor elite en arbeiders beide. En ook de bekende gedachte dat Kuyper de emancipator van de gereformeerden was, is onjuist. Orthodoxe gelovigen hadden al vele christelijke scholen gesticht voor Kuyper in de jaren zeventig op het toneel verscheen. Kuyper

maakte met zijn organisatietalent hun kerkelijke en maatschappelijke betrokkenheid veel effectiever, maar vergroeid met de samenleving waren de gereformeerden al eeuwen, hun overtuiging was naar hun mening zelfs de grondtoon van de natie.

Kuyper stichtte dus gemeenschap. Maar wat is voor Kuyper eigenlijk gemeenschap als het om de Nederlandse samenleving gaat? Hij zag die gemeenschap niet allereerst in de met etnische connotaties omgeven natiestaat. Hij was Nederlander en kende zijn volksgenoten een eigen karakter toe. Maar de band tussen landgenoten was van betrekkelijke betekenis, een volk was op zichzelf genomen niets anders dan een losse verzameling van inwoners, 'een hoop zielen op een stuk grond'. Ook de taal was voor hem een betrekkelijk verband. Hij corrigeerde emigranten naar Amerika die Nederlands wilden blijven spreken, om zo hun eigenheid te behouden. Ze moesten wat hem betreft snel mogelijk Engels gaan spreken en Amerikaans worden. Hij zag talen, naties en etnische onderscheidingen als reëel en rekende er ook mee, maar uiteindelijk waren die allemaal betrekkelijk.

In 1893 ontstond onrust in Kuypers kring over het gerucht van de stelselmatige scheiding van rassen in de bijeenkomsten van de Gereformeerde Kerk te Batavia. Kuyper sloot zich toen aan bij de kritiek op deze praktijk die voortkwam uit blank suprematiedenken. Hij citeerde een criticus die schreef: 'wanneer de Heere Jezus te Batavia naar prediking en avondmaal ging, waar zou Hij

gaan? Ik denk bij de zwarten, en bij de blanken niet!' Kuyper voegde hieraan toe: 'Uitnemend. Want in Christus Jezus is noch Jood noch Griek, noch Scyth noch barbaar.' Alle onderscheidingen tussen mensen waren in de kerk ondergeschikt aan de religieuze gemeenschap. Het land, het volk en de taal waren hem lief, maar het calvinisme stak daar bovenuit.

De kerk was voor Kuyper de primaire gemeenschap en wat daar gold, telde op een afgezwakte manier ook voor de samenleving. Maar hoe dan? Kuyper markeerde zijn visie op de verhouding van religie en gemeenschap naar twee kanten.

In de eerste plaats tegenover veel protestanten - in zijn dagen meer dan de helft van de Nederlandse bevolking - die ons land beschouwden als christelijke natie, idealiter met een nationale kerk, een samengang van kerk en natie die in Kuypers dagen gangbaar was, en vandaag in Europa hier en daar nog bestaat. Een Britse kerkrechtenkundige zei onlangs schertsend dat er nog twee landen ter wereld waren waar de zaken van de kerk in de politiek geregeld werden: Groot-Brittannië en Iran. Maar in Kuypers ogen was niet de natie een christelijke gemeenschap, de kerk was dat. De kerk en de natie dienden principieel gescheiden te zijn. Als de kerk niet los van de natie zou staan, zou de christelijke religie als nationaal criterium gelden en dat betekende de degradering of gedwongen kerstening van alles wat niet

protestants was. Maar in religie kan geen dwang zijn, aldus Kuyper. Hij pleitte voor een natie met een vrije kerk daarbinnen. Die kerk selecteerde op levensbeschouwing, de staat mocht dat niet doen, die moest de verschillen in levensbeschouwing respecteren.

Met zijn keuze voor wereldbeschouwing in plaats van de natie als de grondleggende gemeenschapsvormende factor koos hij ook positie tegen hen die religie als een privézaak beschouwden en religie wilden weren uit het publieke domein. Maar door religie buiten het publieke domein te sluiten, sneed de staat de band met het leven door. In de religie klopt het hart van de mens en wie een goede gemeenschap wil heeft mensen nodig die hun liefde daaraan offeren. Hoe kunnen mensen voor wie de band met God het belangrijkste is in heel hun leven ooit goede burgers worden als dat wat het belangrijkste is buiten de samenleving moet blijven? Kuyper verzette zich hiermee tegen de liberalen van zijn dagen die in de orthodoxe religie uiteindelijk niets anders zagen dan onderwerping aan gezag en verduistering van het verstand, een anomalie die een vrije samenleving in de weg stond.

Er is nog een ander aspect aan Kuypers gemeenschapsvorming in het publieke domein die we moeten overwegen, en dat is zijn positieve waardering van de samenleving. Kuyper verzette zich met zijn pleidooi voor maatschappelijk actieve kerkleden af tegen

religieuze groeperingen die de samenleving afwezen en deze wereld verachtten of meden als een kwaad. Die opvattingen leefden in zijn tijd sterk, maar zijn ook vandaag te vinden, binnen de islam bij het salafisme en binnen het christendom bij anabaptistische en evangelische stromingen, zichtbaar in de Verenigde Staten, maar ook elders. Voor deze wereld en voor de niet-gelovigen is bij deze groeperingen theologisch geen waardering. De wereld en ongelovigen worden gezien als verderf waartegen een dam moet worden opgeworpen. Deze religieuze visie is te vinden onder Trump-stemmers. Hij wordt gezien als verdediger van het christelijke Amerika tegenover de secularisatie en de islam. En ook in Nederland wenden onder meer de PVV en Forum voor Democratie het christendom aan om een dam op te werpen tegen de islam of tegen de oikofobie en het verval van onze beschaving.

Omdat de religie door deze groepen op een manier wordt aangewend waar Kuyper zich in zijn dagen juist tegen verzette, is het nuttig hier iets meer van te zeggen. In de eerste plaats bestreed hij de interpretatie van christendom als cultureel bezit, omdat dit naar zijn oordeel geen verdediging van het christendom betekende, maar juist haar ondergang. De cultuur van zijn dagen behoeftte God niet, alleen de christelijke vormen, in de geest van Voltaire: het is goed dat de christelijke moraal er is, want dat voorkomt dat je personeel het tafelzilver steelt. Kuyper wilde

daarentegen belijdende christenen en een zuivere religie, strikt door de kerk omschreven en gehandhaafd en steeds functionerend als sturende instantie in een cultuur.

In de tweede plaats onderstreepte Kuyper tegenover religieuze tijdgenoten die deze wereld als een bedreiging opvatten of geestelijk gezien veil achtten, de waarde van de wereld. Als een orthodox christen geloofde hij dat de mens en met hem de schepping in zonde was gevallen. Lag heel de wereld nu onder het beslag van het kwaad en was de kerk een soort schuilplaats tegen het woeden van de wereld? Nee, de kerk moest er juist zijn voor de wereld en om de wereld. Er gebeurde bovendien buiten kerk en christelijk geloof om heel veel goede dingen – de kerk valt tegen, de wereld valt mee, zei hij eens. Hoe viel dat te verklaren? Kuyper stelde met een beroep op Calvijn dat de gevallen wereld door God in zijn genade niet was opgegeven, dat alle mensen naar het beeld van God waren geschapen en begiftigd waren met talenten en moreel besef. Die eigenschappen maakten van mensen nog geen gelovigen – daarvoor was een bekering tot christen nodig – maar het maakte wel samenlevingen mogelijk en ook samenwerking tussen christen en niet-christenen. Ieder mens telde. Kuyper sprak in dit verband van gemene gratie, genade die algemeen was, voor iedereen. Het betekende dat de wereld of de samenleving niet alleen maar vijandig was. Nee, het was Gods werkplaats, ook de plaats waarvoor christenen naast anderen hun

verantwoordelijkheid moesten nemen en zich inzetten voor haar. Ik ken eigenlijk geen andere op religieuze uitgangspunten gebaseerde samenlevingsvisie die de positie van niet-gelovigen op deze positieve manier verdisconteert. Hierin is Kuyper uniek. Religie bood in dit geval dus een open en positieve kijk op de wereld en bevorderde de verantwoordelijkheidszin van christenen in de samenleving. Religie is bij Kuyper geen regenjas tegen het kwaad in deze wereld, geen verzekering voor de eeuwigheid, maar het argument om hier en nu te leven, om steeds verder de wereld in te trekken, en een hartelijke aanvaarding van deze wereld.

III Vrijheid

Goed, als religie dan volgens de calvinist Kuyper geen extraatje is alleen voor liefhebbers, als het dan het hele leven omvat, en als het calvinisme dan deze wereld hartelijk aanvaardt en op de samenleving is gericht, wat heeft het een seculiere samenleving dan te bieden? Daarop is het antwoord: een andere kijk op de verhouding van eenheid en verdeeldheid.

Laten we naar Kuypers leven kijken. In zijn eerste gemeente in Beesd omarmde hij het besluit van de synode van 1867 dat leden stemrecht verleende bij de verkiezing van het bestuur. Dat stemrecht leidde ertoe dat mensen vrijuit gingen spreken, dat de verdeeldheid in de kerk zichtbaar werd en dat de verschillende

partijen in de kerk zich organiseerden. Er brak een kerkelijke kakafonie uit die tenslotte eindigde in een scheuring in de Hervormde Kerk. Kuyper typeerde de scheuring met woorden die vrijheid uitdrukken: afwerping van het juk van de eenheidsdwang. Hij stichtte een nieuwe gemeenschap van vrije kerken die bruisten van energie. Veel Nederlanders betreurden deze ontwikkeling als een verbreking van de kerkelijke eenheid, maar het was ook de viering van de vrijheid.

In de politiek richtte Kuyper in 1879 een politieke partij op, een landelijke organisatie van politieke geestverwanten. Liberalen gruwden van zo'n partij, het betekende zaaien van verdeeldheid. Hoog op zijn agenda stond het stemrecht, die de stem van de gewone man bevrijdde van de overheersing door de elite en hem invloed schonk op de politieke koers van het land. Maar hij bepleitte dat ook burgers met een andere wereldbeschouwing dan de zijne toegang tot de politiek zouden krijgen. Kuyper steunde de komst van de socialisten in de Tweede Kamer, waar de liberalen hen liefst de toegang hadden belet. De illusie van de eenheid verdween, de vrije uiting van meningsverschillen ging de politiek beheersen. De een betreurde de verdeeldheid, de ander vierde de politieke vrijheid.

En in het hoger onderwijs stichtte hij deze universiteit, waar de vrijheid zetelen zou. In zijn openingsrede voor de VU in 1880

schetste hij de contouren van een gedifferentieerde samenleving met allemaal vrije, niet van staat of kerk afhankelijke kringen. Het vrije in Vrije Universiteit betekende niet alleen maar vrij van de kerk en van de staat. Het ging ook om vrijheid om wetenschap te beoefenen op grond van de eigen wereldbeschouwing, contra het liberalisme dat als tyrannieke tweelingzuster de orthodoxe religie van het wetenschappelijk terrein bannen wilde. Wie de geestelijke vrijheid nastreefde die het calvinisme voorstond was welkom als student aan de Vrije Universiteit, "al ware hij mahomedaan of jood", schreef Kuypers in 1887.

Het meest fameus echter is Kuypers maatschappelijk vrijheidsstreven tot uitdrukking gebracht in artikel 23 van de Grondwet, al heeft hijzelf in die tekst alleen indirect de hand gehad. Uit het debat dat wij vandaag over dit artikel voeren blijkt de uitdaging van Kuypers samenlevingsvisie. De openbare school had in de praktijk geleid tot de voorrang voor het liberalisme. Vrijheid van onderwijs zou wat Kuypers betreft tot louter vrije scholen moeten leiden, gesticht door burgers op hun levensbeschouwelijke grondslag en zonder onderscheid op gelijke voet gefinancierd door de overheid. Volgens menig tijdgenoot zou Kuypers visie tot anarchie en verval in het onderwijs leiden, maar feitelijk heeft het die anarchie juist voorkomen. Want doordat de overheid de vrijheid van richting financierde kreeg zij juist een betere controle op de onderwijsrichtingen, en ook hield ze anders

onder de radar gebleven richtingen nu door de publieke financiering in het vizier.

Het islamitische Haga lyceum maakt gebruik van deze vrijheid van burgers om onderwijs op religieuze grondslag te organiseren. De spanning die daarom heen bestaat betreft mijns inziens niet artikel 23, maar de beperkte opvatting van de geboden vrijheid. Liberalen zien hun waarden bedreigd door de islam, nader het salafisme, en willen daar wettelijk paal en perk aan stellen door fundamentalistisch islamitisch onderwijs uit te sluiten. Kuyper zou het salafisme eveneens tegenstaan, maar wil vanwege zijn opvatting van een vrije samenleving geen wettelijk stokje steken voor zo'n schoolstichting. De vrijheid geldt ook meningen die de meerderheid onwelgevallig zijn. Kuyper zette voor de handhaving van die vrijheid zijn kaarten niet op wetgeving die uitsluit, maar op het publieke debat.

Het eigenlijke probleem is voor het Kuyperiaans vrijheidsperspectief niet de al dan niet radicale opvattingen op het Haga lyceum, maar het feit dat islamitisch onderwijs moet functioneren in een systeem van scheiding van kerk en staat dat de islam als zodanig niet kent. Waar eindigt het gezag van de moskee, waar begint de vrijheid van meningsuiting, waar de erkenning dat de samenleving meer is dan haram, ook in het onderwijs? Kuyper dacht, ik zei het al eerder, dat iedere religie

zich als de zijne zou gedragen. Dit spanningsveld is echter niet nieuw voor Nederland. In Kuypers dagen erkenden ook protestantse groeperingen die scheiding principieel niet, maar functioneerden hun protestantse scholen wel in het gescheiden systeem. Niet vrijheidsinperking, maar aanhoudend debat is nodig om artikel 23 optimaal te kunnen laten functioneren. Kuyper had daarbij meer geduld dan onze liberale samenleving vandaag.

Kuyper leerde de Nederlandse samenleving dus leven met levensbeschouwelijke verdeeldheid. De liberalen hadden gedacht de monolithische protestantse publieke domein in te ruilen voor een even monolithische liberale. Maar Kuyper leerde dat de moderne tijd differentiatie en diversiteit bracht die vrij gelaten moest worden. Die vrijheid te koesteren, bij alle roep een eenheid onder de heersende normen en waarden, lijkt mee vandaag een mooie kuyperiaanse opdracht.

Waar wel een zwak punt zit bij Kuyper is dat hij te zeer geloofde dat debatten altijd ter zake waren en dat de waarheid daarin boven zou komen drijven. Te vaak in Kuypers leven leidde debat tot polarisatie en nog verder, tot vervreemding. De viering van het verschil is een groot goed, maar dat houdt op den duur de burgers niet bij elkaar. Er moet bij alle verdeeldheid een *neutrum* zijn, een accolade die de verschillen samenbindt. Kuyper hield het erop dat

het calvinisme die vrijheid bood, een vrijheid die niet verstoort maar samenbindt. Maar dat bleek iets te optimistisch gedacht.

IV Slot

“I’m not strange, weird, off, nor crazy, my reality is just different than yours”, zo begonnen we deze lezing met een citaat uit Alice in Wonderland. Net als Alice in Wonderland overkwam, is Kuypers soms iets te groot gemaakt, soms iets te klein. Maar groot of klein, vertekend of niet, Kuypers calvinistische opvatting van religie bood een andere werkelijkheid: optimale burgerlijke vrijheid voor elke levensbeschouwing, en een liefde voor deze wereld, geworteld in ontzag voor God. Veel van zijn ideeën zijn vergeten, maar van zijn daden leven we nog, schreef de theoloog Herman Berkhof na de Tweede Wereldoorlog. Inmiddels zijn de contouren van de kuypertiaanse samenleving gebaseerd op verschil in levensbeschouwing vervaagd, maar ook in de 21^e eeuw is Kuypers hand nog te kennen, in de vormgeving van de vrijheid van onderwijs, in een vrije universiteit die religie insluit in haar wetenschapsbeoefening, in de structuur van ons omroepbestel, in ons politieke partijstelsel, om maar iets te noemen. Kuypers model was gebaseerd op de gedachte dat het calvinisme de grondtoon van onze natie vertegenwoordigde. Dat is een vooronderstelling waarin het katholicisme en het liberalisme ondergeschikt zijn. Een samenlevingsmodel zonder zo’n

archimedisch punt bestaat echter niet. Vandaag wordt dat punt gevormd door de westerse waarden van vrijheid en gelijkheid die andere inzichten ondergeschikt maken. Die waarden zouden we liefst universeel verklaren, zoals Kuypers dat destijds deed met zijn calvinistische opvattingen. Zo ver staat Kuypers calvinisme als hoeder van onze vrijheden dus niet van ons af.

Historisch gezien het meest bijzondere van Kuypers samenlevingsmodel is dat het geen idee is gebleven, maar gerealiseerd werd. Zijn model dat we met het motto *pro religione et liberate* kunnen samenvatten, voor de religie en dus voor de vrijheid, heeft bijna een eeuw gedomineerd. En die eeuw heeft misschien wel een van de meest zichtbaar religieuze, maar niet de minst onsamenvattende, minst onvrije samenleving opgeleverd in de geschiedenis van Nederland.